

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

У К Р А Ї Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й   З Б І Р Н И К

2 0 0 0

Київ 2000

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК - 2000

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України

Редколегія: академік НАНУ, д.і.н., проф. В.А.Смолій (головний редактор); д.і.н., проф. С.В.Віднянський; д.і.н. О.І.Гуржій; д.і.н., проф. В.М.Даниленко; д.і.н. Г.В.Касьянов; д.і.н., проф. С.В.Кульчицький; А.Г.Плахонін (відповідальний секретар); чл.-кор. НАНУ, член-кор. НАНУ, д.і.н., проф. О.П.Реєнт; к.і.н. О.С.Рубльов; к.і.н. Т.В.Чухліб (заступник головного редактора).

Рецензенти: д.і.н., проф. А.О.Буравченков; д.і.н., проф. М.І.Гладкіх; д.і.н., проф. О.І.Нутро.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових й освітніх вітчизняних установ. Розкриваються проблеми соціальної історії України, історії культури і науки, українського та інших народів Європи тош.о.

Розраховано на викладачів, науковців та студентів.

ЗМІСТ

Соціальна історія.

<i>Муляр А.</i> Економічне становище та соціальний статус сільського населення Брацлавщини і Київщини(кінець XVII - початок XVIII ст.).....	3
<i>Бацак Я.</i> Проблема збереження автентичності грецького населення Криму у добу середньовіччя та раннього нового часу.....	13
<i>Кривошея Л.</i> Інкорпорація уманської шляхти до стану російського дворянства (П93-1829 рр.).....	31
<i>Бацак К.</i> Палійська імміграція в контексті історичних, етнополітичних та господарсько-колонізаційних процесів на українських землях (остання третина XVIII - початок XIX ст.).....	45
<i>Молчанов В.</i> До питання про життєвий рівень міського населення Правобережної України на початку XX ст.	67
<i>Богатчук С.</i> Соціальне становище залізничників України (друга половина XIX - 1917 р.).....	85
<i>Капустян Г. Т.</i> Пасивний опір українського селянства в період НЕПу.....	101

Історія культури.

<i>Котляров П.</i> Гуманізм і реформаційна ідеологія в діяльності Філіпа Меланхтона.....	124
<i>Степаненко Г.</i> Культурно-просвітянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX - початок XX ст.).....	138
<i>Швидкий В.</i> Громадсько-політична діяльність О.Лотоцького в Петербурзі (початок XX ст.).....	149
<i>Єфіменко Г.</i> Специфіка здійснення національно-культурної політики щодо українців за межами УСРР у 30-ті роки XX ст.	162

Історія науки.

<i>Верменич я.</i> П.Чубинський як дослідник національної правової культури України.....	189
--	-----

<i>Стельмах С</i> , Участь істориків України в міжнародній методологічній дискусії кінця XIX - початку XX ст.....	203
<i>Чеканов В.</i> Ю.А.Кулаковський та його внесок у візантиністику кінця XIX — початку XX ст.....	219
<i>Маньковська Р.</i> Вклад Є.Рудинської в музейну справу України.....	229
<i>Фельбаба М</i> «УРЕ - то наша пролетарська зброя»: М.О. Скрипник та республіканський енциклопедичний проект..	238
<i>Логінова Л</i> Науковий доробок І.О.Гуржія з проблем соціально-політичної історії України.....	255
<i>С Волокита</i> , Українсько-румунські зв'язки в галузі науки в 50 - 60-ті роки XX століття.....	271
<i>Капітан Л.</i> "Український історичний журнал" у контексті дослідження історії Закарпаття.....	280

в. Чеканов

Ю.А.КУЛАКОВСЬКИЙ
ТА ЙОГО ВНЕСОК У ВІЗАНТИНІСТИКУ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Головним і найбільш помітним представником візантиністики у Києві наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. був професор історико-філологічного факультету університету св.Володимира Юліан Андрійович Кулаковський(1855-1919).

Джерела з його біографії й творчості є досить численними. Перш за все слід відмітити велику кількість рукописів і листів в архівах м.Кієва, чільне місце серед яких

займають матеріали Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА), об'єднані у персональний фонд вченого (ф.264). Немало документів зберігається в Державному архіві м.Києва(ДАК) у фонді Київського університету (ф.16). К нарешті, важливим джерелом, особливо з питань наукових контактів і взаємовпливів київських візантиністів є переписка Кулаковського з Т.Д.Флоринським з фондів Інституту рукописів ЦНБ (тут зберігається 90 листів Кулаковського до Флоринського), а також листи різних осіб до нього з ф.264 ІЦІА.

Далі слід відмітити публікації у різноманітних наукових виданнях країни: «Византийском временнике», «Журнале Министерства Народного Просвещения» та київських «Университетских известиях» - першому органі, в якому з'явилися статті вченого, присвячені візантиністичній тематиці. Неможливо обминути «Історію Візантії» - найбільш фундаментальну працю Ю.А.Кулаковського, яку було видано в Києві з 1910 р. по 1915 р. Вона стала єдиною великою монографією автора. Її було задумано як першу узагальнюючу працю російською мовою з нарисом історії Візантійської імперії. Однак через детальність викладу і велику кількість матеріалу видання йшло повільно і на третьому томі обірвалося, а продовження не послідувало через смерть ученого, що сталася незабаром. Історик віддав також данину справі популяризації наукових знань, написавши книжку «Минуле Тавриди» (видана у Києві в 1906 р. і перевидана в 1914 р.), що представляла собою виклад історії античного та середньовічного Криму.

Інша група друкованих джерел, котрі відбиває участь Ю. Кулаковського у роботі наукових спілок, комісій і товариств, зокрема, кілька спеціальних статей з археології, написаних ним за результатами власних розкопок у 1890-х рр. для «Материшюв по археологии России, издаваемых Императорской Археологической Комиссией» та «Археологических известий и заметок», і численні доповіді історика на засіданнях Історичного Товариства Несторалітописця, дійсним членом котрого він був. Стенограми цих доповідей вміщувались у «Чтениях» цього Товариства, й тому також відносяться до друкованих джерел. З великих розвідок

Кулаковський написав для Товариства лише одну - «Алани за відомостями класичних та візантійських письменників» (1899). Слід відмітити також перекладацьку діяльність Ю.А.Кулаковського. У 1905-1908 рр. він зробив переклад історичної праці Амміана Марцелліна, а в 1908 р. випустив з власним філологічним коментарем переклад важливого джерела з військової історії Візантії - «Стратегіки» імператора Никифора, вміщений у VIII томі «Записок» історико-філологічного відділення Імператорської Академії Наук.

Історіографічного аналізу творчості Ю.А.Кулаковського досі не існувало як такого. В історіографічних монографіях В.Бузескула та О.Вайнштейна акцент робився перш за все на ранніх студіях науковця, присвячених історії Риму'. Щоправда, В.Бузескул планував наприкінці 1920-х рр. видати цілий том, присвячений візантиністиці в дореволюційній Росії, і ВУАН навіть ухвалила надрукувати його в українському перекладі (особливо відзначаюся те, що родом з України було багато візантиністів і чимало працювало на її території), але згортання політики українізації призвело до того, що том так і не вийшов ні в українському перекладі, ні в російському оригіналі. Таким чином, в історіографії найменш висвітленою є саме візантиністична спадщина Ю.Кулаковського.

Юліан Андрійович народився 13 липня 1855 р. у Поневежі в Литві у родині православного священика, що походив з Волині. В сім'ї було двоє синів. Старший — Платон Андрійович (1848-1913) став відомим лінгвістом та істориком-славістом, професором Варшавського університету. Сам же Юліан Андрійович у 1873 р. блискуче закінчивши лицей з золотою медаллю, навчався потім на історико-філологічному факультеті Московського університету. В 1876 р., затри роки закінчивши університетський курс по класичному відділенню цього факультету, Кулаковський отримав дозвіл готуватися до іспиту на звання професора. У січні 1878 р. Міністерство народної освіти відправило його у відрядження, яке він провів

Бузескул В.В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. - Л, 1931. - 4.2. - С. 171, 202-204; Вайнштейн О.Л. Историография истории средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. - М.,-Л.1940.-С.307.

в університетах Бонна, Берліна і Тюбінгена, стажуючись під керівництвом видатного німецького вченого-античника, засновника епіграфічної школи Теодора Моммзена, під чийм керівництвом вивчав латинські написи[^]. З 26 листопада 1881 р. Ю.А.Кулаковський, якому Київський університет 3 листопада, надав звання приват-доцента, став з дозволу попечителя Київського навчального округу згідно з обранням Ради університету викладати на кафедрі римської словесності латинську мову і згодом захистив тут магістерську дисертацію на тему «Колегії в стародавньому Римі». Її було видано окремою книжкою у Києві в 1882 р. У ній Кулаковський поставив перед собою завдання співставити ремісничкі спілки Риму із середньовічними західноєвропейськими цехами. Вже у цій ранній розвідці можна прослідкувати наявність елементів розвинутого пізніше експериментального підходу, що полягав у поясненні дискусійних питань через постулювання неусвідомлених авторами джерел історичних зв'язків, які історик намагався встановити лінгвістичними методами. Усе перше десятиліття в Києві історик займався Римом, насамперед питаннями історії державних установ імператорського періоду, джерела з історії яких є переважно епіграфічними. Основою для його досліджень служив матеріал, впроваджений у науку Т.Моммзеном. Згодом Ю.А.Кулаковський став екстраординарним професором.

7 грудня 1888 р. Міністерство народної освіти затвердило Юліана Андрійовича ординарним професором по кафедрі римської словесності\ Його докторська дисертація з'явилась у 1887-1888 рр. під назвою «До питання про початок Риму». В ній автор не обмежився критикою літературних джерел, але, приділив велику увагу епіграфічним даним. Його метою тут було поставити аналіз писемних пам'яток на один рівень з даними сучасної археології Риму й Італії. Досвід роботи Ю.А.Кулаковського саме з епіграфічним матеріалом привернув увагу Імператорської Археологічної комісії, яка у

1890 р. запросила Кулаковського узяти участь у розкопках у Керчі. Як писав сам Кулаковський у передмові до першого тому своєї «Історії Візантії», саме з цього почалося його становлення як візантинознавця. Перша ж поїздка принесла вченому успіх: йому пощастило знайти християнську поховальну печеру 491 р. Ця знахідка стала унікальною у своєму роді, оскільки виявилася першим і єдиним прикладом поховальної печери з певною датою[^]. З тих пір кримські старожитності стали для вченого дуже близькою сферою, а оскільки значну частину пам'яток становили рештки поселень візантійського Херсона, Ю.Кулаковський наблизився саме до цієї тематики.

У подальшій діяльності він починає тяжіти до студіювання предметів, так чи інакше пов'язаних з Візантією. Прикладом може стати його дослідження місцезнаходження храму, побудованого Юстиніаном I для абхазів у Піцунді. Кулаковський у своїй статті «Де був побудований імп. Юстиніаном храм для Авазгів?», виданій у часописі «Археологические известия и заметки» в 1897 р., наполягав на тому, що такий храм міг бути побудований в Абхазії набагато пізніше за Юстиніана[^]. Ця розвідка є досить характерною ілюстрацією до процесу становлення Ю.А.Кулаковського як візантиніста. Однак вона ж репрезентує його недостатню обізнаність у той період на історіографії питання, незнання про висновки інших учених з даного питання. У цьому дослідженні історик виступив у вигляді відкривача вже прокладених шляхів, за що критикувався Гаврилом Ласкіним, харківським істориком та автором узагальнюючої монографії про імператора Іраклія. Судячи з їхньої переписки 1898 р. Г.Ласкін звинувачував київського вченого в неоригінальності, оскільки тих же висновків, що і Кулаковський дійшли раніше за нього, однак у статті, на жаль, про них зовсім не згадується. Більше того, Ласкін описує, як в 1888-1892 рр. під час роботи над перекладом Порфірородного він, незважаючи на скрутне матеріальне становище, відвідав багато пунктів півдня Росії,

намагаючись встановити місце, де Юстиніан побудував храм, згаданий у наративних джерелах, і дійшов висновку, що він був споруджений не в Абхазії, а у Керчі[^].

Синтетичний підхід мав велике значення в процесі формування Ю. Кулаковського як візантиніста. Під час розшуку пам'яток, за власними спогадами вченого, у нього виникали питання з історії, відповіді на які містились у писемних джерелах. За його визнанням, це активізувало давній інтерес до історії військових установ імперії, в результаті чого він приступив до власних студій. Таке спрямування інтересів привело його до творів Маврікія та Константина Порфірородного.

Ю.А.Кулаковський ще на початку наукової діяльності брав активну участь у міжвузівських і міжнародних наукових заходах. У 1902 р. він був командирований міністром народної освіти на конгрес історичних наук у Ф[^]НМ, який відкрився 2 квітня. На ньому було присутніх 300 делегатів з усіх країн Європи та деяких - Америки й Азії, а також 100 італійських учених. Усього зібралося 2,5 тис. учасників, які працювали у 8 секціях згідно з розподілом, зробленим спеціальним комітетом, який був створений напередодні конгресу. Більш за всіх представила делегатів Франція - 130, тоді як Німеччина - 21, а Росія - 10. Від Росії на конгресі було лише 5 доповідей, у тому числі і його власна, присвячена пам'яткам археології півдня України[^]

Надрукувавши велику кількість статей з візантинології, що принесли Ю.А.Кулаковському неабияку відомість у науковому світі, київський професор у травні 1909 р. взявся за фундаментальну працю - багатотомну «Історію Візантії». В основу праці ліг оброблений матеріал курсу з візантиністики, який він читав за проханням факультету з 1906 р. Для самого автора це більш за все нагадува/ю перехід зі Старого Риму у Новий, бо перед цим він займався перекладом Амiana Марцелліна, письменника, що стояв на межі античності і середньовіччя.

Метою своєї роботи Ю.Кулаковський вважав ознайомлення читача з живою дійсністю тих часів. Тому при написанні книги було використано величезну кількість джерел, опрацьованих автором. Основою книги стали зовнішні події історії Візантії, а не її внутрішні закономірності. На жаль, автор явно уникав зведення монографії до низки проблемних питань, а тому використовував у викладі тільки наративні джерела, щодо яких світова історіографія мала набагато більший досвід вивчення, ніж щодо епіграфіки. Якщо ж між даними різних хронік траплялися суперечності, він намагався пояснити їх у примітках, в яких для з'ясування питань використовував і епіграфіку. Критерії відбору ним матеріалу до монографії були невизначеними. Так, історик ніде навіть не згадав про феми, хоча раніше присвятив цій надзвичайно важливій проблемі значну кількість дискусійних праць. Деякі з них, проте, увійшли до складу третього тому праці як додатки. Справа у тому, що в попередній період творчості вчений приділив значну увагу питанням історії фемного ладу у Візантії, але частина з них з'явилась у складі рукописних збірок і не стала предметом розгляду широких наукових кіл, тому вчений і вмістив їх у додатках.

Перші підступи до проблеми фемного ладу автором було зроблено ще у 1897-1898 рр., коли він працював над чорновиками статті про походження фемного ладу, що збереглися до нашого часу в фонді 264 ЦДІА¹. Розвідка «До питання про походження фемного ладу Візантійської імперії» вийшла у збірнику статей з історії права на честь М.Ф. Владимирського-Буданова у 1904 р. У ній історик стверджував, що у з'ясуванні питання про походження та сутність фем перш за все треба встановити генезу і розвиток цього поняття. Головний висновок вченого з наведеного ним матеріалу був такий - фема як означення військового підрозділу давніша за фему як означення області під управлінням стратіга. Дещо іншої точки зору щодо цього питання дотримувався відомий російський візантиніст Ф.І.Успенський, який стверджував, що за умови повного

¹ ЦДІА України в м.Києві — Ф.264, оп.1, спр.9, арк.2, 4-6, 14-20.

розвитку фемного ладу громадянська адміністрація провінцій була незалежною від стратіга, але, питав Кулаковський, хіба можна у такому разі говорити про саме існування фемного ладу?

Ще одна стаття, присвячена цій тематиці, «До питання про феми Візантійської імперії», вперше з'явилась у рукописному збірнику на честь Т.Д.Флоринського того ж року. Вона стала продовженням і поглибленням ідей, висловлених автором у розвідці про походження фемного ладу. Ю.А.Кулаковський починає статтю з тези про те, що невірно було б вважати фемний лад оригінальним витвором політичної думки Візантії, оскільки сама вона була безпосереднім продовженням Риму. ВІДІНОВІДНО, багато її установ стають більш зрозумілими, якщо брати цей зв'язок до уваги. У даній розвідці історика зацікавила не проблема фемного ладу сама по собі, а той її бік, що дає змогу подивитися на передісторію фем. У результаті дослідження Кулаковський дійшов висновку, що фемний лад був не результатом політичної мудрості того чи іншого правителя, не має початкової дати, а за сутністю своєю являвся спадком минулого, коли замість регулярної армії в імперії функції захисту країни виконував стан військових, що володіли землею з зобов'язанням спадкової служби. Прикладом такого стану Кулаковський вважав готів у Римській імперії IV ст. Використовуючи філологічні методи, він саме з того періоду виводив походження військових підрозділів, що сформувалися в Візантії основою однієї з малоазійських фем - оптиматів[^].

Незважаючи на публікацію цих додатків, «Історію Візантії» піддали розгромній критиці (у 1913 р. у «Голосе Минувшого» з'явилася різко негативна критична стаття, викликана вражаючою відсутністю в монографії будь-якої узагальнюючої думки), відлуння якої можна було чути навіть через багато років: у радянських публікаціях Кулаковського критикували саме за це. Так, в «Історії Київського університету» (1960 р.) цю працю вченого було названо кроком назад через нерозуміння автором соціально-

[^] Кулаковський Юлиан. История Византии. - К,1915. - Т.3. - С.381-398,399-418.

економічних відносин \ Візантії, котру він трактував лише як безпосереднє продовження Риму, а візантійські порядки - як продовження римських (навіть феми). Він не розумів впливу слов'ян на суспільний устрій Візантії й у цьому наближався до західноєвропейської школи романістів. Рушійною ж силою в історії Візантії він нібито вважав імператорів і полководців. Однак при цьому значення її як першої у вітчизняній історіографії узагальнюючої праці з теми, насиченої багатим фактичним матеріалом, важко переоцінити. Але рецензенти Кулаковського і тоді, і набагато пізніше нібито не помічали ознайомлювального, педагогічного характеру книги, що якраз через це вирізнялася відсутністю дискусійних питань.

На жаль, монографія так і лишилася незавершеною. Незабаром революційні події 1917 р. припинили роботу вченого в університеті, а 21 лютого 1919 р. Кулаковського не стало. У радянський час його життя і творчість не стали предметом спеціальних досліджень, а висловлювання щодо наукової спадщини мали негативне забарвлення: при цьому аналізувалася лише «Історія Візантії», а статті, в яких, на відміну від монографії, вчений ставив за мету критичне осмислення джерел і висновків інших істориків, навіть не виділяли і не розглядали.

Важливим напрямом дослідницької діяльності вченого була військова історія. Ю.Кулаковський звертав також увагу на проблеми відносин візантійців зі слов'янами. Так, у доповіді 17 жовтня 1901 р. у Товаристві Нестора-літописця та у розвідці «Друнг и друнгарий», опублікованій 1902 р. в «Византійском временнике», він виступив із запереченням популярної в той час теорії про запозичення форми військового підрозділу-друнгу у слов'ян, що її підтримував Ф.І.Успенський. ЮЙ ще у січні 1883 р. опублікував в «Журнале Министерства народного просвещения» статтю «До історії селянського землеволодіння у Візантії», в якій запропонував переклад терміну «друнг» як «громада». Ю.А.Кулаковський виступив із запереченням такого довільного, на його думку, перекладу, оскільки це слово використовувалося як суто технічний військовий термін - загін

на чолі з командувачем-друнгарієм. Протилежну думку з цього приводу висловив у 1886 р. віденський славіст Міклошич у своєму етимологічному словнику слов'янських мов, де він припустив германське походження терміна. Ю.А.Кулаковський прилучився до цієї полеміки відносно пізно, майже через два десятиліття від її початку. Він висловив думку про зв'язок цього терміна з германським коренем «thrung», від якого походить англійське «throng» (натовп), та постулював «апріорну імовірність» того, що він є запозиченням з готської мови, але у VI ст. став загальноживаним терміном мови військових. Цікаво, що під час обговорення доповіді вченого в Товаристві Нестора-літописця було висловлено думку про зворотнє походження дружини від друнгу. Проти ж теорії Ф.І.Успенського він висунув той аргумент, що у слові «друнг» присутній носовий звук, якого немає в словах «дружина» та «задруга»¹. Саме в цих розвідках Кулаковський вперше застосував метод пошуку «кальки» латинських слів з грецьких. Він сміливо й успішно використовував різноманітні пам'ятки у найнесподіваніших комбінаціях, часто досягаючи вражаючих результатів.

Ю.Кулаковський брав активну участь у роботі наукових спілок і товариств, зокрема, Історичного Товариства Нестора-літописця. Тут він піддавав першопочатковій обкатці ті свої ідеї, що планував для обнародування у широких наукових колах, для публікації у «Византийском временнике».

Юліан Андрійович провадив численні археологічні розкопки у Криму та Північному Причорномор'ї, результати яких теж ставали предметом наукового розгляду, особливо там, де їхні результати перетиналися з візантинознавством. Своєрідним підбиттям підсумків у вивченні істориком давнього та середньовічного Криму стала його популярна праця «Минуле Тавриди», вперше видана у 1906 р. у Києві. Її було задумано як цілісний виклад даних з історії Криму. В ній були новітні на той час дослідження з історичного минулого Криму, вона базувалася на багатому фактичному матеріалі.

¹ Кулаковский Юлиан. Друнг и друнгарий // Византийский Временник. - СПб, 1902. - Т.9. - С.2-23; Чтения исторического общества Нестора летописца. - К, 1902. - Кн. 16.

Кулаковський додав до книги три карти, одну з яких (за даними географії Птолемея) виконав власноручно. Розглядаючи питання середньовічної історії Криму, вчений досить широко використовував дані власних досліджень[^].

Таким чином, в особі Ю.А.Кулаковського візантиністика в Київському університеті знайшла найвидатнішого представника, обдарованого вченого, в діяльності котрого були представлені як пошуковий, так і викладацький моменти. Причому перший з них був побудований навколо участі історика в міжнародній полеміці з проблем візантиністики, де він намагався виступати не просто як симпатик певних, вже розроблених до нього теорій, а як учений-експериментатор з власним оригінальним підходом. Наукова практика Ю.Кулаковського була заснована на нетрадиційному тлумаченні опублікованих джерел. Там, де він відкривав те, чого не побачили інші історики, Юліан Андрійович знаходив усього лише неусвідомлені його попередниками смислові і термінологічні зв'язки різних джерел, застосовуючи для цього філологічні методи дослідження. Він вбачав у візантиністиці таку ж самоцінну для вітчизняної науки галузь, як і для світової. Оціаєк, можна сказаіи, що Ю.А.Кулаковський відійшов від актуалізації візантиністичних студій через застосування їх до розробки популярних серед російських учених проблем історії слов'ян і православної церкви. Хоча в його спадщині є праці і з цих тем, однак єдиною мотивацією звертання до них був пошук історичної істини і намагання її встановити.